

Łukasiewicz, Julia

"Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland", H. Mottek, H. Blumberg, H. Wutzmer, W. Becker, Berlin 1960; "Die deutsche Maschinenbauindustrie in der industriellen Revolution", A. Schröter, W. Becker, Berlin 1962; "Die deutsche Textilindustrie in der (...)

Przegląd Historyczny 57/2, 303-306

1966

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

zać z faktem, że Jan Potocki⁸, ożeniony z córką Szczęsnego Potockiego, pozostał w kontaktach z T. Czackim. W ostatnich latach swego życia przebywał on często w Tulczynie i Krzemieńcu.

Ostateczne wyjaśnienie tych kwestii dotyczących inskrypcji greckich w Krzemieńcu byłoby nie tylko przyczynkiem do dziejów kolekcjonerstwa zabytków antycznych w Polsce. Nie jest wykluczone, że dalsze poszukiwania w tym kierunku mogłyby doprowadzić do odnalezienia nieznanych jeszcze inskrypcji antycznych⁹.

Monografia o Michale Jurkowskim może więc oddać usługi historykom zajmującym się najrozmaitszą problematyką i to nie tylko dotyczącą początków XIX w.

Jerzy Kolendo

H. Mottek, H. Blumberg, H. Wutzmer, W. Becker, *Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland*, Berlin 1960, s. 240; A. Schröter, W. Becker, *Die deutsche Maschinenbauindustrie in der industriellen Revolution*, Berlin 1962, s. 286; H. Blumberg, *Die deutsche Textilindustrie in der industriellen Revolution*, Berlin 1965, s. 434. Veröffentlichungen des Instituts für Wirtschaftsgeschichte an der Hochschule für Ökonomie Berlin—Karlshorst t. I—III, pod red. H. Motteka.

Dotychczas wydane trzy tomy publikacji Instytutu Historii Gospodarczej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Berlinie przedstawiają wyniki szeroko zakrojonych badań nad okresem rewolucji przemysłowej w Niemczech. Kieruje tymi badaniami prof. H. Mottek.

Tom pierwszy zawiera pięć artykułów. W pierwszym z nich H. Mottek ogólnie omawia przebieg i główne problemy rewolucji przemysłowej w Niemczech. W następnych artykułach H. Blumberg opisuje rozwój przemysłu lnianego w latach 1834—1870 oraz powstawanie towarzystw akcyjnych w przemyśle pruskim w latach pięćdziesiątych, H. Wutzmer — pochodzenie pruskiej burżuazji przemysłowej w latach czterdziestych, a W. Becker omawia wędrówki proletariatu przemysłowego w latach 1850—1870. Tom drugi składa się z dwóch części; w pierwszej A. Schröter przedstawia opis narodzin niemieckiego przemysłu budowy maszyn, w drugiej W. Becker kreśli rozwój tej gałęzi przemysłu w latach 1850—1870. Tom trzeci zawiera pracę H. Blumberga zatytułowaną „Niemiecki przemysł tekstylny w czasie rewolucji przemysłowej”.

Zasadnicze znaczenie dla zrozumienia konstrukcji i problematyki poruszanej w omawianych publikacjach posiada syntetyczny artykuł H. Motteka; pozostałe artykuły i monografie rozwijają tezy w nim zawarte.

W przeciwieństwie do wielu historyków Mottek uważa, że punkt ciężkości rewolucji przemysłowej nie leży w przewrocie technicznym, lecz w przewrocie społeczno-ekonomicznym (t. I, s. 11, 12). Ten przewrót społeczno-ekonomiczny polegał na wyparciu na drugorzędne pozycje indywidualnej i domowej produkcji towarowej poza rolnictwem przez kapitalistyczną produkcję towarową, uzyskaniu przewagi przez produkcję nierolniczą nad rolniczą, zdobyciu przez burżuazję i proletariát decydującej roli, przy czym walka między tymi klasami staje się motorem rozwoju społeczeństwa. Istotny więc był rozwój sektora kapitalistycznej produkcji.

⁸ T. Zychliński, *Złota księga szlachty polskiej* t. XIV, Poznań 1892, s. 39; M. Danielewiczowa, *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, „Nauka Polska” t. XXII, 1937, s. 64, 75, 88.

⁹ W jednym z następnych numerów „Przeglądu Historycznego” opublikuję nieznaną inskrypcję łacińską ze zbiorów krzemienieckich, której żadnego śladu nie mogłem znaleźć ani w literaturze dotyczącej liceum, ani też dostępnych mi materiałach archiwalnych.

Stało się to możliwe przez zmianę bazy techniczno-ekonomicznej w rezultacie powstania scentralizowanych przedsiębiorstw kapitalistycznych, w których znaczne rozmiary przybrał kapitał stały, przede wszystkim w formie maszyn narzędziowych (s. 11).

Za początek rewolucji przemysłowej autor uważa tak znaczne zwiększenie nakładów na kapitał stały, że w rezultacie następuje skok w rozwoju produkcji kapitalistycznych zakładów przemysłowych i zapoczątkowanie cyklicznego rozwoju produkcji, którego objawem był kryzys nadprodukcji (s. 14). Stąd też autor uważa, że początek rewolucji przemysłowej w Anglii nastąpił między rokiem 1782 a 1795 (w 1793 był kryzys nadprodukcji), gdy historycy dotychczas najczęściej sytuowali ten początek w roku 1765 lub 1770 (s. 15).

Takie ujęcie istoty rewolucji przemysłowej przesądziło o podejściu do tematu, jego problematyki, konstrukcji i periodyzacji rozwoju przemysłu niemieckiego.

Wedle Motteka rewolucja przemysłowa w Niemczech dokonała się w latach 1834—1873, a poprzedzona została okresem przygotowawczym w latach 1784—1833. Daty początku i końca przewrotu zostały zdeterminowane czynnikami pozatechnicznymi. Jego początek autor wiąże ze zdecydowanym wzrostem nakładów na kapitał stały płynącym z handlu, a także z powstaniem Związku Celnego w 1833 r. Data końcowa rewolucji została związana z ukształtowaniem się klasy robotniczej i burżuazji przemysłowej, powstaniem wielkich zakładów przemysłowych, zakończeniem napływu do przemysłu kapitału z handlu, przekształceniem się Niemiec w kraj przemysłowy oraz z równoczesnym rozpoczęciem, według stwierdzenia Lenina, procesu przekształcania się kapitalizmu wolnokonkurencyjnego w monopolistyczny (s. 61).

Charakterystyczna jest konstrukcja opisu rewolucji przemysłowej. Pierwszy podrozdział analizuje wzrost nakładów na kapitał stały, drugi omawia rozwój produkcji, dopiero trzeci jest poświęcony postępowi technicznemu w produkcji przemysłowej. Czwarty podrozdział przedstawia dalszy rozwój produkcji ręcznej, a ostatni — położenie klasy robotniczej. W latach trzydziestych i czterdziestych decydującą rolę odgrywały, według autora, nakłady kapitałowe na rozwój transportu, szczególnie kolejowego, natomiast w dziesięcioleciu następnym ważną rolę miały również nakłady na przemysł ciężki.

Twierdzenia i tezy Motteka są bardzo interesującym przejawem nowego ujęcia dziejów przemysłu w XIX wieku, jednak pozostają dyskusyjne. Krótka rozprawa, poświęcona zarówno problemom teoretycznym, jak opisowi rozwoju gospodarczego Niemiec w latach 1784—1873, nie mogła ani krytycznie ustosunkować się do innych ujęć (autor polemizuje tylko z J. Kuczynskim), ani szerzej uzasadnić prezentowanego stanowiska. Dlatego nie zostałem przekonany o priorytecie zmian społeczno-ekonomicznych nad technicznymi w rewolucji przemysłowej. Nie zapominając, że o znaczeniu zmian technicznych dedycują skutki społeczno-gospodarcze, pamiętać jednak należy, iż przewrót społeczno-ekonomiczny był skutkiem przewrotu technicznego. Przebieg i zasięg przewrotu technicznego decydował o przebiegu i zasięgu przewrotu społeczno-ekonomicznego i tej kolejności, jak się dotąd wydaje, odwrócić nie można. Dlatego nadal podzielam zdanie P. Mantoux, że „jakkolwiek mechanizacja nie jest sama przez się czynnikiem wystarczającym do określenia lub wytłumaczenia istoty rewolucji przemysłowej, niemniej jednak stanowi ona zjawisko podstawowe, wokół którego grupują się inne i które ostatecznie zapanowało nad wszystkimi i narzuciło im swoje prawa”. Podobnego zdania są m. in. J. Kuczynski i W. Jacunski¹.

¹ P. Mantoux, *Rewolucja przemysłowa w XVIII wieku*, Warszawa 1957, s. 163. Podobnie zresztą formuluje to W. Lenin, (*Dzieła* t. III, Warszawa 1953, s. 551—552) i F. Engels (*Zasady komunizmu*, Warszawa 1948, s. 16, 23). Por. też J. Kuczynski, *Studien zur Ge-*

Tezy Motteka zostały przyjęte, bez żadnych zastrzeżeń, przez wszystkich autorów omawianych publikacji. Konstrukcja i problematyka prac są prawie jednokowe. Poszczególne gałęzie przemysłu zostały omówione w tych samych ramach czasowych (1834—1873), tj. w okresie przyjętym dla całego przemysłu jako lata rewolucji przemysłowej. Odrzucono specyfikę rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu. Odnosi się wrażenie, że o konstrukcji i problematyce prac szczegółowych nie decydował wzgląd bezpośrednio wynikający z rozwoju danej dziedziny przemysłu, lecz teza ogólna. Przyjęto np., że początek lat trzydziestych i początek lat siedemdziesiątych musiały być przełomowymi latami w rozwoju każdej z omawianych gałęzi przemysłu.

W dotychczas wydanych tomach zostały przedstawione wyniki badań nad rozwojem dwóch gałęzi przemysłu: budowy maszyn oraz przemysłu tekstylnego. Szczególnie obszernie zanalizowano rozwój włókiennictwa. Monografia Blumberga (t. III) składa się z dwóch części. W pierwszej został nakreślony zarys historii włókiennictwa w czasie rewolucji przemysłowej, a w drugiej, kilkakrotnie obszerniejszej, zanalizowano jedynie rozwój przemysłu wełnianego w latach 1833—1871. Rozwój przemysłu lnianego w tymże okresie został natomiast omówiony przez tegoż autora w tomie pierwszym. Praca H. Wutzmera o rozwoju przemysłu bawełnianego jest dopiero w przygotowaniu. Tym samym tytuł tomu nie odpowiada rzeczywistej treści.

W obydwóch wydanych pracach uderza niedoceniecie technicznej strony rewolucji przemysłowej. Na ogólną liczbę 440 stron tekstu obu prac bezpośrednio zmianom technicznym poświęcono najwyżej 60, gdy zagadnieniom rozwoju produkcji i rynków — 250 stron, klasie robotniczej — 90. Odnosi się to zwłaszcza do pracy o przemyśle lnianym, gdzie właściwie brak rozdziału omawiającego mechanizację produkcji. W związku z tym trudno określić w jakim czasie nastąpiły decydujące przemiany techniczne w poszczególnych gałęziach przemysłu, co w przypadku monografii branżowych jest szczególnie ważne. Czy jednak naprawdę początek lat siedemdziesiątych przyniósł przełom dla wszystkich omawianych gałęzi przemysłu?

W przemyśle lnianym, podobnie jak i w innych gałęziach włókienniczych, wyróżnić trzeba przędzalnictwo i tkactwo. Dla przędzalnictwa lnianego, według przedstawionych materiałów, rzeczywiście do 1871 r. produkcja mechaniczna nabrała decydującego znaczenia, chociaż wobec braku porównań z produkcją ręczną trudno określić moment przełomu. Natomiast w tkactwie, nawet z niepełnych danych zawartych w tomie III (w tomie I rozważania o tkactwie zakończono na roku 1861), jasno wynika, że na początku ósmego dziesięciolecia okres przewrotu technicznego jeszcze się nie zakończył. Tak np. w 1875 r. zaledwie 5% ogólnej liczby warsztatów tkackich stanowiły krosna mechaniczne (t. III, s. 65), a tylko 26% pracowników pracowało w zakładach zatrudniających powyżej 5 robotników. Według bardzo interesujących wyliczeń H. Blumberga nakłady kapitałowe na tkactwo ręczne w 1875 r. były wyższe o ponad 35% niż odpowiednie nakłady na przędzalnie i tkalnie mechaniczne (t. III, s. 48—49).

Rozwój przemysłu wełnianego został opisany bardzo szczegółowo i wszechstronnie, lecz i w tym przemyśle nie uwypuklono specyficznych cech przewrotu technicznego w poszczególnych dziedzinach produkcji. Niewątpliwie w tkactwie tkanin lekkich na początku lat siedemdziesiątych zaczęła dominować produkcja zmechanizowana, lecz w tkactwie tkanin ciężkich mechaniczne krosna jeszcze w 1875 r. stanowiły dopiero 31% ogólnej liczby warsztatów tkackich (s. 128), co — jak się wydaje — nie dawało większości dla produkcji zmechanizowanej.

Rozwój przemysłu budowy maszyn przebiegał w Niemczech — jak można sądzić — szybciej. O ścisłe kryteria przewrotu technicznego w tej gałęzi przemysłu jest niewiarygodnie trudno, dlatego najczęściej jako wskaźnik przyjmuje się stopień stosowania maszyn parowych. Można przypuszczać, że w przemyśle budowy maszyn zasadnicze przemiany techniczne nastąpiły w Niemczech jeszcze przed 1870 r. Już w 1861 r. w przemyśle budowy maszyn były czynne w Prusach 373 maszyny parowe² (istniało 314 zakładów), a w 1871 r. nie było już zakładu, który by nie posiadał maszyn parowych (t. II, s. 180).

„Techniczna przebudowa przemysłu w okresie przewrotu przemysłowego w każdym kraju przebiegała w różnych gałęziach przemysłu w różnym czasie”³. O tym niestety zapomnieli autorzy omawianych prac. Dlatego też otrzymaliśmy bardzo cenny zbiór monografii, dotyczący jednak nie tyle rewolucji przemysłowej, ile procesu industrializacji Niemiec, aż do przekształcenia się tego kraju w państwo przemysłowe. I właśnie w tej dziedzinie dorobek autorów jest znaczny. W szczególności podkreślić należy poważne osiągnięcie w dziedzinie analizy wzrostu nakładów na kapitał stały.

Monografie oparte zostały (w szczególności t. III) na olbrzymim materiale źródłowym. Przebadane zostały państwowe archiwa w Merseburgu, Dreźnie, Poczdamie, Karl-Marx-Stadt i Brandenburgu. Ze źródeł drukowanych bardzo starannie wykorzystano roczniki izb handlowych i przemysłowych (Blumberg w t. III wlicza ich aż 710 tomów). Wzbogaceniem tekstu tomów II i III są liczne tabele statystyczne zamieszczone przy końcu tomów (jest ich w sumie 52). Do tomu II załączono dwa spisy zakładów budowy maszyn. Niestety brak jakichkolwiek indeksów.

Prace Blumberga, Schrötera i Beckera przynoszą bardzo wiele nowych faktów i ustaleń. Postawiły one dużo nowych problemów i zagadnień, autorzy zaś wyciągają często cenne wnioski. Monografie te poważnie wzbogacają naszą wiedzę o rozwoju niemieckiego przemysłu w latach 1833—1875, stały się trwałym osiągnięciem zespołu historyków Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Berlinie.

Juliusz Łukasiewicz

Eligiusz Kozłowski, *Bibliografia powstania styczniowego*, Wojskowy Instytut Historyczny. Zakład Historii Dawnego Wojska Polskiego-go, Wydawnictwo MON, Warszawa 1964, s. 619, 1 nlb.

W pokaznym i różnorodnym pokłosiu stulecia powstania 1863 r. osobne i ważne miejsce zajmuje „Bibliografia powstania styczniowego” E. Kozłowskiego. Czytelnik interesujący się tą problematyką, któremu przyszło korzystać dotąd z pracy J. Gąsiorowskiego⁴, ze zrozumiałym zaciekawieniem sięgnie po nową bibliografię, ukazującą się w czterdzieści przeszło lat od wspomnianego wydawnictwa. W porównaniu z publikacją Gąsiorowskiego o dość schematycznym układzie, dzielącym cały materiał (do 1922 r.) na trzy główne działy: źródła, opracowania i literaturę piękną, bibliografia Kozłowskiego jest znacznie bardziej rozbudowana zarówno pod względem zawartości jak i układu.

² J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis in die Gegenwart* t. I, 6 wyd., Berlin 1954, s. 77.

³ W. Jacunski, op. cit., s. 81.

⁴ J. Gąsiorowski, *Bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego 1863—1865*, Warszawa 1923.